

ממשיך לספרות הפרסית-יהודית

יירז'י בצ'קה

המשורר מרדכי חיא בע'איב,
הידוע בכינויו הספרותי מוחיב

על חיוניותה של הספרות התאג'יכית מעידים לא רק השטח העצום אשר בו היא נפוצה — מיוגוסלאביה במערב עד מאלאיה במזרח — ובו היא ממשיכה לשרוד במידה מסוימת, אלא גם מספרם הרב של כתבים פרי-עטם של יהודים בני פרס, אסיה התיכונה ואפאנגסטאן. בהיותו מודע לערכה של התרומה הזאת, הוסיף יאן ריפקה נספח למהדורה השנייה של ספרו 'תולדות הספרות הפרסית והתאג'יכית', ובו מסה הכוללת מידע רב, אם גם 'בקיצור נמרץ', על הספרות הפרסית-יהודית.¹

דו-הקיום הממושך עם הספרות הפרסית תאג'יכית העשירה הוא שהשפיע על יהודי האזור, שיצרו לא רק בלשון אלא גם בצורות השירה הנפוצות באיזור כמו הע'זל, המרובע, המת'נווי ודומיהם. קטעים נרחבים של כתבים בפרסית-יהודית מן המאה השמינית נתגלו בח'טאן ובאפגאנסחאן,² מילון עבריי-פרסי, 'ספר המליצה' שחיבר שלמה בן שמואל באורגנג' במאה ה-14, מילון אחר, הידוע בשם 'אגרון', מאת משה משרנואן נפוץ סביב אמצע המאה ה-15.³ המשורר היהודי שאהין, ששתי יצירות השירה שלו 'ארדשיר ואסתר',⁴ ו'יוסף וז'ליח'א' נחשבות ליצירות קלאסיות חשובות בלשון הפרסית, היה פעיל בשיראז במאה ה-14.⁵ מאתיים שנה מאוחר יותר, הוסיף

פירוט ההפניות הכיבולוגראפיות — ראה בסוף המאמר.

- 1 ראה: ריפקה.
- 2 ראה: מרגוליות; הנינג.
- 3 'ספר המליצה' — ראה: באכר, מאה י"ד. 'אגרון' — ראה: באכר, מאה ט"ו.
- 4 מידע חשוב על 'מגילת אסתר', ראה: מגילות. במאמר המבוא לקובץ, מייחס סטאניסלאב סגרט את 'מגילת אסתר' למאה השלישית לפנה"ס. ראה גם: קלימה. רות שטיל מוכיחה, שאחשוורוש אינו אלא קטרקסס-ארדשיר — ראה: שטיל.
- 5 אחמד גל'צ'ין-י מעני מכנה את שאהין בושהרי; נאמר עליו שהתאסלם בכחרותו וחזר ליהדות

תרומה חשובה לספרות הזאת המשורר היהודי עמראני, גם הוא בשיראז. אנשי ספר יהודים נוספים היו פעילים באסיה התיכונה, כגון: יוסף בן יצחק, כ'אג'ה הכוהן (בוכאראי), אלישע בן שמואל ראג'ב סמרקנדי, יוסף יהודי, בנימין בן יוחנן, מליחא, ד'ביחא יהודי סמרקנדי ואחרים — וכתביהם נכללו ב'מבחר הספרות התאגיכית' מאת צדר אל-דין עיני.⁶

העובדה שהספרות הפרסית-יהודית נכתבה בכתב העברי⁷ גרמה לכידודה. ספרות זו לא היתה מוגבלת רק לכתבים דתיים⁸ או ליצירות של סופרים יהודים בלבד, אלא כללה אף את יצירותיהם של סופרים קלאסיים פרסיים-תאגיכיים, כגון: סעדי, צאיב, ג'אמי — אשר כתביהם הועתקו בידי סופרים יהודים בכתב העברי. לקראת סוף המאה ה-19 עלה לירושלים שמעון חכם (1843-1910), והודות לו יצאו לאור כתבים אחדים בפרסית-יהודית עתיקה יותר, ביניהם כתבי שאהין.

במסורת הזאת ממשיך מרדכי בן חיא בצ'איב, המשתמש בפסבדונים מוחיב. הוא עזב את אסיה התיכונה, עלה לישראל בשנת 1973 ופירסם בה חמישה ספרים מתוך כתביו, כולם בלשון תאגיכית-יהודית. כמו לפניו, הוא ממשיך להשתמש בעיקר בכתב התאגיכי הנוכחי, שהוא אלפבית קירילי מתוקן, אבל ארכעה מספריו אלה נדפסו גם באותיות עבריות.

האסופה הראשונה בשם 'ג'לייאת', שנדפסה חמש שנים אחרי עלייתו לישראל, ובה 25 ע'זלים. ארכעה מהשירים הללו חיבר עוד בהיותו באסיה התיכונה ואת יתרתם — בישראל. לכל ע'זל נספח תיאור קצר בתאגיכית (שרח) על הנסיבות שבהן נכתב וכן ביאור של מילים אחדות, פחות נפוצות. נושאי הע'זלים הם הצער שנגרם עם מות קרובי-משפחה וידידים, מחלות, כשלונות ועוולות בחיים. הע'זלים שנכתבו בישראל מהללים גם את ביתו החדש של המשורר. כך, למשל, בשתי השורות האחרונות של ע'זל בעמוד 29:

כעבור שלושים שנה. כ'יוסף וזליח'א' 9000 בחים — ראה: גלצ'יני מעני. על סמך כתבייד מסמרקנד ומבלח', הוציא לאור שמעון חכם, מלומר יהודי מאסיה המרכזית, את כתבי שאהין בירושלים בכתב של יהודי בוכארה בשנות 1901-1906. קטעים ארוכים המבוססים על מהדורת ירושלים יצאו בכתב תאגיכי בן-זמננו בידי המשורר מ' רחימי עם נ' מולוקאנדוב — ראה רחימי ומולוקאנדוב (סאדוי 1958). מאמר מבוא על המחבר — ראה: מהוואשב, מבוא. איזכור היצירה — ראה: אסמוסן, שאהין, עמ' 246-261, שלפיו חיבור זה משלים את 'ארדשירנאמה', שעד אז לקה בחסר. רחימי ומולוקאנדוב פירסמו עוד 500 כתבים מיצירה זו, בשני המשכים.

6 על עמראני — ראה: באכר, שאהין; פישל; אסמוסן, שיהאב. על הסופרים האחרים — ראה: מהוושב, שאהין; עיני, עמ' 303-304; וכן נצר (במבוא ולפי המפתחות). (על אלישע בן שמואל — ראה גם את מאמרו של נצר בחוברת זו — המערכת).

7 בין המחקרים החדשים על הלשון והכתב — ראה: לאואר. יחוס תפקיד מיסטי לכתב מופיע גם בטקסטים אחרים, כגון בקרב משוררים מוסלמים כבוסנה, שכתבו קראטית באותיות ערביות — ראה: כתבייד.

8 למשל, התנ"ך השמור בספרית הוחיין — ראה: פיפער.

מלב מלא אהבה אומר מוֹחֵיב
גן־עדני הארצית — אַת.⁹

אסופה אחרת של שירים, גדולה יותר, בשם 'זר פרחים' יצאה לאור בשנת 1983, ובה 109 ע'זלים, 155 מרובעים, 38 דו־ביתים, 65 שירים שונים, מְחַמְסִים, מת'לים ושתי פואמות. סך־הכל 5356 שורות, שנבחרו בידי המחבר מתוך יכול ספרותי גדול יותר, פרי 54 שנות כתיבה, החל משנת 1929.¹⁰ השירים שבאסופה זו הם על נושאים ספרותיים שונים ומגוונים. מרביתם קשורים לחיי היום־יום ולתחושות האדם הרגיל, וחוזרות ונשנות בהם תלונות על מכות הגורל, כאב, חולי וזיקנה. כך, למשל, בשיר (בעמ' 145):

הזיקנה באה וחוסר־האונים הגיע,
היית אומר, כי הפורענות מן השמים באה.
מזאת מלכודת־הפורענות אין הצלה, שהרי
תוגת החיים בני־החלוף באה.

המרובעים סדורים בקבוצות המאופיינות על־ידי אחדות הנושא, לדוגמה מרובעים על דלותו של המחבר מהווים למעשה 5 בתים בשיר אחד. כאן נמצא גם מְחַמְסִים לזכר ידידים שנפטרו וגם דו־ביתים אחדים בגון חינוכי מובהק, כמו בשיר (בעמ' 173):

באין זהב אין צורפות,
אם אין ענן אין גשם,
אל תתלונן על תושבי עירך:
כיוון שאין בה כן־אדם, אנושיות בה אין.

חלק מיוחד מהווים 8 משלים, המסתיימים במוסר השכל. לספר מסופחות שתי פואמות (מת'נווי) על נושאים תנ"כיים: 'אדם וחוה' ו'קין והבל'. בעמודים 277-391 של הספר מובא מילון מקיף יותר, המוגדר כמילון פרשני של אי־אלו מילים וניבים. המילון כולל יותר מ־3500 מלה, ובו גם מילים נפוצות. הספר הזה, וכן הספרים הבאים, יצא לאור מטעם 'האיגוד העולמי של יהודי אסיה המרכזית'.

נוסף לכך פירסם מוֹחֵיב שתי פואמות נוספות, בעלות היקף נרחב יותר, וגם נושאיהן לקוחים מן התנ"ך. האחת היא 'פואמת רות' — עיבוד שירי לאגדה המרגשת הזאת,¹¹ אשר גתה החשיב אותה כיצירה המקסימה ביותר בין כל החיבורים בעלי היקף

9 ראה: מוֹחֵיב, גזלייתא. ספר זה, שיצא לאור על־ידי 'כרית יוצאי בוכארה' בירושלים, כולל שלוש הקדמות: האחת — מאת אהרן פנחסי, נשיא התאחדות עולי בוכארה; השנייה — מאת פרופסור מיכאל זנד, על קורות חייו של המחבר, מוֹחֵיב; השלישית — מאת המחבר עצמו, ועיקרה על הצורה והחוכן של העיזל התאגיפי. שירים נוספים בספר זה הם: לזכר שמעון חכם; בשבח האביב; בגנות תכונות רעות של בני־האדם, ועוד.

10 ראה: מוֹחֵיב, זר. 11 ראה: מוֹחֵיב, רות.

זה שהם בעלי אופי אפי או אידילי. את מגילת רות קוראים היהודים כידוע כחג השבועות. הפואמה, הכוללת 260 בתים, נרפסה בשני סוגי הכתב. היא כתובה במשקל רמל, שהוא אחד המשקלים הרווחים בין מערכת המשקלים הקלאסיים הידועה בשם כולל ערוץ'. הפואמה השנייה היא 'פואמת שמשון הגיבור', ובה תיאור מעשי שמשון ומותו, כפי שהם מסופרים בספר 'שופטים'.¹² פואמה זו כוללת 400 בתים, באותו המשקל כמו 'פואמת רות'. הפואמה מסתיימת בחרוז הבא:

תהילתו פשטה בעולם כולו,
בתור גיבור עז-זרוע, אמיץ-לב.

הספר מוקדש לזכרם של יקירי המחבר שנהרגו במלחמת-העולם השנייה. בעמודים 69-96 מובא מילון הכולל מילים פחות נפוצות, המכוון, כדברי המחבר, לדור הצעיר השוכח את שפת-אימו. גם מילון זה מודפס בשני סוגי הכתב.

הספר האחרון, 'סיפורים מעבר רחוק', כולל ארבעה סיפורים קצרים בפרוזה, על נושאים היסטוריים.¹³ מתואר בהם מצד אחד הסבל שעבר לעיתים קרובות על היהודים, ובכלל זה גם התאסלמות מאונס, ומצד שני יכולתם של יהודי אסיה התיכונה לשרוד ולהטביע את חותמם בשטחים רבים. הסיפורים מתרחשים על-פי רוב בבוכארה ובסמרקנד. לדוגמה, 'סיפור הגירתם של אורגי שטיחים יהודים' מספר על קבוצה של יהודים, אומנים בקשירת קשרים לשטיחים, שנשלחו לבוכארה על-ידי פירוז, השאה של איראן, לבקשת אמיר בוכארה, כדי ללמד את אומנותם לבעלי-המלאכה הבוכארים. היהודים התיישבו שם לצמיתות, ויסדו את מסורת השטיחים הבוכאריים. גם בספר זה נוסף מילון קצר.

אישיותו של המחבר זוכה לניתוח מקיף בהקדמה מאת פרופסור מיכאל זנד לאסופה 'גולדסטה' (זר פרחים). מרדכי בן חיא בצ'ייב השתמש בראשי התיבות של שמו, מוחיב (שפירושו 'אוהב'), ככינוי ספרותי. הוא נולד במרוו (כיום מרי) בשנת 1911. אביו היה כתב העיתון היהודי הראשון בבוכארה, 'רחמים', שהופיע בסקובלב (כיום פרע'אנה, ברפובליקה הסובייטית האוזבקית) בשנות 1910-1916. מאוחר יותר התגוררה משפחתו בסמרקנד, בתאשפנת ובדושנבה. מצעירותו היה מוחיב פעיל בחיים הספרותיים; שירו הראשון התפרסם בשנת 1927 בכתב העת 'רושנאי' (אור) שיצא לאור בסמרקנד. מאוחר יותר היה כתב בעתון היהודי בתאג'יכית, 'פיראקי-מחנת' (דגל העבודה), בתאשכנת. בשנות השלושים הוא פירסם שלושה ספרי שירה בתאג'יכית-יהודית באותיות לאטיניות: 'האביב האדום' (1931), 'הכוח הקולקטיבי' (1931) ו'קול העבודה' (1932). הוא חיבר גם שתי דרמות ותירגם מאוזבקית ומרוסית לתאג'יכית-יהודית. בתקופת פולחן-האישיות של סטאלין הוא נעצר, ואחרי שיחרורו בשנת 1953 עבר לדושנבה ועבד בבית הוצאה לאור. בשנת 1973 הוא הורשה לעלות לישראל עם

משפחתו. מצויה עמו בכתובים אוטוכיוגרפיה בשם 'כתוך שק אכן', העומדת לצאת לאור בקרוב.

העובדה שספרי מוחיב יצאו לאור בירושלים מעידה על המספר הרב של יהודים יוצאי אסיה התיכונה שהתיישבו בעיר הזאת והם שומרים בה על לשון-מוצאם ומודעים למורשתם. מצד שני, המילונים-הנספחים לספרים והטכניקה של ההדפסה מצביעים על מיעוט סיכויי הישרדותה של הספרות בלשון זו בעתיד. פעילותו של מוחיב היא, כך נדמה, מביטוייה האחרונים של תרבות שהתקיימה כמשך מאות שנים. אכן הוא מהווה המשך נאות לתרבות הזאת, שמובטח לה מקום בתולדות התרבות האנושית.

הפניות ביבליוגרפיות

- J.P. Asmussen, 'Judeo-Persica, I, Sāhīn-i Sīrāzī's Ardasīr-nāma', *Acta Orientalia*, XXVIII (1964), pp. 243-261. אסמוסן, שאהין
- , 'Siḥab, A Judeo-Persian Poet from Yazd', *Mémorial Jean de Menasce*, Louvain 1974, pp. 415-418. אסמוסן, שיהאב
- W. Bacher, *Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem vierzehnten Jahrhundert*, Strassburg 1900. באכר, מאה י"ד
- , 'Ein hebräisch-persisches Wörterbuch aus dem 15. Jahrhundert', *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, XVI (1896), 201-247. באכר, מאה ט"ו
- , *Zwei jüdisch-persische Dichter Schahin und Imrani*, Strassburg 1908. באכר, שאהין
- A. Golčín, Ma'ānī, 'Yūsuf va Zulayxā', *Nasrīyeye dāneskādeye adabiyāte tabriz*, 17 1344 [1965], pp. 390-392. גלצין יי מעני
- W.B. Henning, 'The Inscriptions of Tang-i Azao', *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, XX (1957), pp. 335-342. הנינג
- Arabische, türkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*, ed. J. Blaškovič, Bratislava 1961, Nos. 490, 378. כתבי-יד
- G. Lazard, 'La Dialectologie du Judéo-Persan', *Studies in Bibliography and Booklore*, VIII (Spring 1968), pp. 77-98; Idem, 'Le dialecte des Juifs de Kerman', *Monumenta Georg Morgenstierne*, Leiden 1981, pp. 333-346. לאזאר
- Pět svátečnických svitků* [חמש מגילות חגיגיות], Prague 1958. מגילות
- I. Mahvashev, [introductory article], *Sadoi Sarq*, 1958, No. 3, pp. 86-87. מהושב, מבוא
- , 'Sohini Serozi', *Madaniyati Tojikiston* 1958, No. 8, p. 13. מהושב, שאהין
- מוחיב, גולאייט, ירושלים תשל"ח.
- Muhib, Guldasta, Jerusalem 1983 ('זר פרחים'). מוחיב, זר
- I. Hikoyoho az guzastai dur, Jerusalem 1985 ('סיפורים מעבר רחוק') מוחיב, סיפורים
- , —, דאסתאני שמשוני פהלוואן, ירושלים תשמ"ה ('פואמת שמשון הגיבור'). מוחיב, שמשון

- , —, דאסתאני רות, ירושלים תשמ"ד ('פואמת רות').
 D.S. Margoliouth, 'An Early Judaeo-Persian Document from Khotan in the Stein Collections with other Early Persian Documents', *Journal of the Royal Asiatic Society* (1903), pp. 735-760.
- נצר
 עיני
 פייפער
 פישל
 קלימה
 רחימי ומולוקאנוב
 ריפקה
 שטיל
- א' נצר, אוצר כתבי היד של יהודי פרס במכון כן-צבי, ירושלים תשמ"ו.
 S. Aynī, *Namūnayi adabiyāti tādjik*, Moscow 1926.
- H.H. Paper, 'The Vatican Judeo-Persian Pentateuch', *Acta Orientalia XXVIII* (1965), pp. 263-340.
- W.J. Fischel, 'The Beginnings of Judeo-Persian Literature', *Mélanges d'orientalisme offerts à Henri Massé*, Teheran 1963, pp. 141-150.
- O. Klima, 'The Book of Esther in the Light of Persian and Greek Sources', *Pět svátečních svitku*, Prague 1958, pp. 243-256.
- M. Rahīmī and N. Mulloqandov, 'Ardaser va Ester', *Sadoi Sarq* (1958), No. 3, pp. 88-106; No. 6, pp. 105-126; *Madaniyati Tajikiston*, Dushabe (1958), No. 8, pp. 13-17; *Sadoi Sarq* (1964), No. 2, pp. 101-113.
- J. Rypke, 'An Outline of Judeo-Persian Literature', *History of Iranian Literature*, Bordrecht 1968, pp. 735-740.
- R. Stiel, 'Das Buch Esther', *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, LIII (1957), pp. 9-13.

מקורות האיורים

- תודתנו נתונה לאישים ולמוסדות הבאים על השימוש בתצלומים ובאיורים שברשותם, המובאים בחוברת זו. לצד מקור האיור צוינו מספרי העמודים בחוברת שלפנינו, שבהם הובאו האיורים א' אלורת': עמ' 49
- E. Allworth (ed.), *Central Asia — A Century of Russian Rule*, New York & London 1967
- בולגאקוב: עמ' 56
 א' אי' בולגאקוב, ר"ו ורשצ'איגין, סנט פטרבורג 1905 (ברוסית).
 בנימין בן-דוד, חניטה (אוסף): עמ' 105 למעלה משמאל ולמטה, 107, 109, 110, 113.
 א' בן-יעקב: 149, מימין למטה.
 יהודי' בבל בארץ-ישראל, ירושלים תש"ם.
 פרדריק ברנר, צלם, פאריס: העטיפה, עמ' 182, 183, 184, 190.
 דימיטרייב וממונוב: עמ' 105 למעלה מימין. הפניה עליהם — ראה בעמ' 120.
 מיכאל זנד, ירושלים: עמ' 54 למטה, 58 למטה.
 ש' טג'ר: עמ' 65 משמאל, 76, 134, 145 מימין, 149 מימין למעלה, 162 מימין. הפניה עליו — ראה בעמ' 155.
 אפרים לוי, ירושלים (אוסף): עמ' 149 משמאל, 151 משמאל, 153 מימין.
 לניאדו: עמ' 151 באמצע, 153 באמצע. הפניה עליו — ראה בעמ' 155.
 עמנואלי (פילוסוף): עמ' 162 משמאל.
 כתבי א' עמנואלי (פילוסוף), ירושלים 1960.
 פוגאצ'נקובה: עמ' 12, 58 למעלה, 65 מימין, 181.
 G. Pougatchenkova, *Samarkand Boukhara*, Moscow 1968
 פון לאוה (על וויטה): עמ' 87. הפניה עליו — ראה בעמ' 97.
 אברהם קלבן: עמ' 8. הפניה עליו ראה בעמ' 22.
 משפחת (הכהן) רבין, ירושלים (אוסף): עמ' 99, 141.
 תדרה: עמ' 145, אמצע ושמאל, 149 מימין למעלה, 153 משמאל.
 הפניה עליו — ראה בעמ' 155.